

DIN NOU DESPRE O VECHE TRADUCERE DIN FRANCEZĂ ÎN ROMÂNĂ: *TOACA ÎMPĂRAȚILOR*

EMANUELA TIMOTIN, ADINA DRAGOMIRESCU¹

Institutul de Lingvistică al Academiei Române „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti” /
Universitatea din București
etimotin@yahoo.com, adina.dragomirescu@unibuc.ro

Cuvinte-cheie: traduceri din franceză, româna veche, contact lingvistic, Voltaire.

Keywords: translation from French, old Romanian, language contact, Voltaire.

Cercetarea noastră se oprește asupra unei scrieri a lui Voltaire, *Toaca împăraților*, datând din deceniul al optulea al secolului al XVIII-lea, care reprezintă una dintre cele mai vechi traduceri din franceză în limba română. Încercăm, în cele ce urmează, să prezentăm trăsăturile morfosintactice și lexicale ale acestui text, care, deși a stârnit interesul atât al filologilor, cât și al istoricilor români, este încă inedit, să evidențiem dificultățile metodologice pe care le ridică studierea manierei în care se traduce spre sfârșitul epocii vechi a limbii române și să contribuim, implicit, la clarificarea influenței literaturilor romanice asupra literaturii române.

Analiza noastră se află la intersecția a două proiecte de cercetare distincte: unul privește editarea, pentru prima oară, a scrierii *Toaca împăraților*, în *Crestomația limbii române vechi*, vol. al III-lea, 1716–1780 (Mareș (ed.) 2023, în pregătire)². Al doilea proiect privește contactul lingvistic în domeniul gramaticii. În bibliografia recentă despre contactul lingvistic, traduceri sunt considerate din ce în ce mai frecvent drept surse ale schimbării lingvistice, pentru perioadele vechi acestea reprezentând singura sursă prin care se poate studia nemijlocit problema contactului (Adams 2004; Lavidas 2021: 3).

1. În epoca veche a limbii române literare, adică în perioada care se întinde de la începutul veacului al XVI-lea până în jurul anului 1780 (Gheție 1997: 52–53),

¹ Pentru a doua autoare, cercetarea a fost finanțată în cadrul unui grant al Ministerului Educației și Cercetării, CNCS – UEFISCDI, proiectul numărul PN-III-P4-ID-PCE-2020-1097, din cadrul PNCDI III.

² Volumul, coordonat de Al. Mareș, este realizat de Liliana Agache, Maria Stanciu-Istrate, Al. Mareș, Anca Sapovici, C. Sava și Emanuela Timotin. E. Timotin se ocupă de ediția textului discutat aici.

traducerile realizate direct din limbi romanice sunt puțin numeroase³. Cel mai adesea, ele provin din italiană și sunt scrieri aparținând unor genuri literare foarte diverse, între care amintim: calendare astrologice traduse pentru domn de Giovanni Candido Romano în perioada 1693–1704 (Vârtosu 1942), o carte de bucate păstrată într-un manuscris de la jumătatea secolului al XVIII-lea (Constantinescu 1997; Chivu 2006), biografii eroice sau cvasihagiografice, precum *Viața lui Scanderbeg* și *Varlaam și Ioasaf*, un dicționar bilingv irochez, toate traduse de Vlad Boțulescu în perioada 1763–1764 (Timotin – Olar 2013; Dima 2013).

Toaca împăraților, de care ne ocupăm aici, face parte dintre traduceri din franceză, ea fiind realizată de același traducător în aceeași perioadă cu *Tălmăcire a facerii lui Ioan Plokoș, sfetnicul lui Olstein la pricinile ceste de acum*.

Traducătorul a fost identificat de N.A. Ursu în persoana lui Toma Dimitriu, un grec din satul Kripani (Kastoria), care s-a stabilit în Moldova în 1758, după ce petrecuse o perioadă de timp la studii la Academia Domnească din București (Ursu 2002b). În 1760, a fost numit logofăt de mitropolitul Gavriil Calimah al Moldovei și a fost în bune relații cu Leon Gheuca, episcop de Roman și ulterior mitropolit al Moldovei⁴. Lui Toma Dimitriu i se datorează mai multe traduceri. Dintre acestea, doar trei consemnează explicit numele său. Toate au fost făcute din neogreacă: *Alcătuire înaurită a lui Ravvi Samuil jidovului, muștrând rătăcirea jidovilor*, Iași 1771 (CRV 378)⁵; *Învățătură a însuși stăpânitoarei mării Ecaterinii 2 către orânduia episcopiei preste alcătuirea arătării a unii noao legiuitoare condică*, Iași, 1773 (CRV 380)⁶; traducerea rămasă în manuscris a romanului *Etiopice* al lui Heliodor⁷. Ariadna Camariano și mai ales N.A. Ursu i-au atribuit lui Toma Dimitriu și următoarele traduceri, care nu poartă semnătura acestuia: *Îndreptarea păcătoșilor*, Iași, 1768 (CRV 357)⁸; *Întâmplările lui Telemah* de Fénelon; *Teatron politicon, adecă priveliște politicească* de Ambrosius Marlianus⁹; *Zăbava fandasiei*

³ Vom lăsa deoparte, așadar, scrieri precum prima traducere în română a *Alexandriei*, care are la bază un original sârbesc tradus din italiană; vezi recent Zgraon 2006: 15–16. De asemenea, deși multe lucrări de istorie a românei literare tratează simultan influența latino-romană, mai ales la nivel lexical (DÎLR; Moraru 2000), nu vom avea în vedere traduceri din latină, fie acestea dicționare bilingve (e.g. Gherman 2001a, 2001b) sau scrieri de mari dimensiuni precum *Ceasornicul domnilor*, care are la bază o traducere latină a unui text spaniol (Ștrempel 1976), sau *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul* a lui Dimitrie Cantemir, în care principiile a tradus din latină din lucrarea lui Andrea Wissowatius, *Stimuli virtutum, frena peccatorum* (Uță-Bărbulescu 2011).

⁴ Pentru Leon Gheuca și intelectualii din jurul său, între care sunt deopotrivă laici și clerici cu orientări politice antiotomane și filorusești, care se servesc de scrieri franceze pentru a-și susține idealurile politice, vezi Iorga 2011 (1932): 192–197; Duțu 1968: 215–258; Zahariuc 1995.

⁵ Vezi Bianu – Hodoș 1910: 197–200. Cartea a fost retipărită la Buzău, în 1836.

⁶ Vezi Bianu – Hodoș 1910: 201–202. Textul va fi editat în Mareș (ed.) 2023.

⁷ Fragmente din acest roman vor fi editate în Mareș (ed.) 2023.

⁸ Vezi Bianu – Hodoș 1910: 179–182.

⁹ Pentru istoria traducerii grecești și pentru tradiția românească a scrierii, vezi Camariano 1941–1942.

de Gian Francesco Loredano; *Rugăciune a neamului grecilor către toată creștineasca Evropa* de Giovanni del Turco; *Toaca împăraților și Tălmăcire a facerii lui Ioan Plokoș, sfetnicul lui Olstein la pricinile ceste de acum ale lui Voltaire*. Între acestea, sunt traduse din neogreacă *Îndreptarea păcătoșilor, Întâmplările lui Telemah, Teatron politicon, Zăbava fandasiei și Rugăciune a neamului grecilor*. *Toaca împăraților și Tălmăcire a facerii lui Ioan Plokoș* sunt traduse direct din franceză, așa cum a demonstrat Ariadna Camariano (1946: 134). Ulterior, Violeta Barbu (1988: 47) a arătat că, transpunând în română *Toaca împăraților*, care ne interesează aici, traducătorul s-a servit, pentru control, și de traducerea neogreacă a scrierii voltairiene, realizată de Evghenie Vulgaris și apărută la St. Petersburg în 1772¹⁰.

Traducerea de care ne ocupăm a fost realizată, ca, de altfel, și *Tălmăcire a facerii lui Ioan Plokoș*, în perioada 1772–1774¹¹. Ele urmează, astfel, traducerea din franceză în română, de către ierodiaconul Gherasim Putneanu, la începutul deceniului al optulea al secolului al XVIII-lea, a romanului *Aventurile lui Telemah* de Fénelon în ms. rom. BAR 1576 (Ursu 2002a: 212–213, 220–234; cf. Vîrtosu 1976: 30–36). În același deceniu al optulea, tot ierodiaconul Gherasim Putneanu traduce, din nou din franceză, *Haractirurile lui Epictit și Cugetările lui Oxenstiern*¹². În ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea, alt Gherasim (Clipa Barnovschi), arhidiacon, apoi arhimandrit și ulterior episcop de Huși și de Roman, va traduce *Taina francmasonilor* a abatelui Perau (1787), *Istoria craiului Sfeziei Carol 12* a lui Voltaire (1792), *Istoria Americăi*, extrasă dintr-o istorie universală compilată de Contant Dorville (1795). Tot din franceză s-a tradus, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, în Banat, probabil de către Paul Iorgovici, un text de mici dimensiuni, inclus într-un calendar din 1794, *Cei doi excesuri* (Chivu 2002; Dragomirescu 2005)¹³.

Toaca împăraților a fost scrisă în timpul războiului ruso-turc din 1768–1774 și este un apel adresat monarhilor creștini de a lupta împreună împotriva Imperiului

¹⁰ Trebuie să subliniem însă că, pentru demonstrația sa, Violeta Barbu s-a servit de un text francez mai depărtat de textul românesc decât cel pe care ne bazăm noi. Astfel, autoarea susține că doar versiunea românească și cea neogrească consemnează anul, 1658, la care solul francez a fost tratat nedemn la Curtea Otomană (Barbu 1988: 47). Informația apare însă și în textul francez pe care se sprijină analiza noastră: „dans le temps brillant de Louis XIV, le Grand Vizir Mehmet Cuprogli fit donner à l'audience en 1658 un soufflet, à poing fermé, au sieur de La Haye Vantelet, fils de l'ambassadeur de France, ambassadeur lui-même, et, de plus, médiateur entre l'empire turc et Venise” (*Les œuvres* 2004: 406). Ana Goldis Poalelungi (1973: 19) a considerat, fără argumente, că traducerea din Voltaire sunt făcute din greacă.

¹¹ Urmăm aici datarea propusă de Violeta Barbu (1987: 530–532), care se desparte de cea propusă de Ariadna Camariano (1946: 138–140; 2008 [1944]: 279), care pleda pentru 1771–1772.

¹² Ursu 2002a: 215–234. Pentru *Cugetări*, lucrare a autorului suedez de limbă franceză Johan Thuresson, conte de Oxenstiern (1666–1733) și pentru traducerea în română bazată pe prima ediție postumă în limba franceză, intitulată *Pensées sur divers sujets de morale* (2 vol., Francfort, 1736), vezi Mitu 1996.

¹³ Pentru detalii despre traducerea din franceză în română, vezi și Lungu-Badea 2006.

Otoman¹⁴. Ecaterina a II-a însăși a comandat textul, în noiembrie 1771, cerând să se refere la următoarele evenimente: atentatul comis împotriva regelui polonez Stanislas Poniatowski de confederații de la Bar (noiembrie 1771); evocarea celor două asedii ale Vienei de către turci (în 1529 și 1683); prezența garnizoanelor turcești în orașele poloneze; tratamentul nedemn aplicat solilor la Poarta Otomană. Textul trebuia să exprime surpriza pe care ar fi resimțit-o Ioan Sobieski dacă ar fi văzut alianța dintre polonezi și otomani și să-i îndemne pe prinții creștini să-și unească forțele, precum cruciații de odinioară¹⁵.

Așa cum arată scrisoarea contelui Shuvalov către Voltaire, împărăteasa dorea „mai degrabă să atingă vulgul decât să-l convingă” (*plus frapper le vulgaire que le persuader*). Ca urmare, Voltaire nu-și intitulează scrierea *appel aux souverains* sau *avis aux nations*, ci *Le Tocsin des rois*, toaca (*tocsin*) fiind instrumentul care, prin bătăi repetate în mod accelerat, atrage atenția tuturor (*Les œuvres* 2004: 391).

Scrierea a fost trimisă de Voltaire împărătesei în decembrie 1771. A ajuns la Curtea acesteia în 1772, fiind tipărită în același an, în numărul 23 al jurnalului *Večera* (Barbu 1988: 45). În ianuarie 1772 apărea în Olanda, în *Mercure historique et politique* (*Les œuvres* 2004: 391). Numele autorului nu se regăsea la sfârșitul textului, dar a fost alăturat acestuia în cuprinsul publicației, așa că nimeni nu a pus la îndoială paternitatea lui Voltaire asupra scrierii.

Acest manifest politic antiotoman, de scurte dimensiuni, a fost tradus atât în grecește, cât și în românește, la scurtă vreme după ce a fost scris de Voltaire¹⁶. Traducerea se datorează propagandei rusești, care încerca să stimuleze lupta de eliberare a popoarelor din Balcani aflate sub stăpânire otomană, foarte probabil chiar Ecaterinei a II-a (Camariano-Cioran 2008 [1944]), în contextul războiului, în timpul căruia, de altfel, trupele rusești au ocupat Moldova și Țara Românească. În Moldova, gruparea filorusă, cuprinzând deopotrivă români și greci, îl includea chiar pe mitropolitul Gavriil Calimah, de care era legat Toma Dimitriu.

2. Analiza noastră implică o triplă **problemă metodologică**: întâi, traducătorul, deși avea o bună educație obținută în Țara Românească, deși făcea parte din cercul elitei culturale moldovenești și deși avea o activitate foarte bogată de traducător în limba română, nu era nativ român. În al doilea rând, Toma Dimitriu a tradus din franceză, deși nu stăpânea această limbă excepțional¹⁷; poate tocmai de aceea, s-a

¹⁴ Violeta Barbu (1987: 525–527) a insistat asupra interesului lui Voltaire față de țările române, adunând o serie de mărturii în care acesta amintește regiunile românești. Analiza merită să fie aprofundată în viitor.

¹⁵ Pentru schimbul de scrisori dintre Voltaire și contele Andrei Shuvalov, însărcinat de Ecaterina a II-a să poarte această corespondență, vezi Camariano-Cioran 2008 (1944): 278; *Les œuvres* 2004: 389.

¹⁶ Camariano 1946: 131–138; Barbu 1988: 45–46; Ursu 2002b: 197. Traducerea în limba rusă apare la Sankt-Petersburg mai târziu, în 1779 (Barbu 1988: 45; *Les œuvres* 2004: 396). Vezi și Mihăilă 1998: 111.

¹⁷ Diverse greșeli de traducere au fost deja semnalate; vezi Camariano-Cioran 2008 (1944): 280; Camariano 1946: 135; Barbu 1988: 48.

sprijinit, ocazional, pe traducerea în neogreacă a textului. Așadar, cel puțin în anumite momente ale activității de traducător, el a folosit două originale, unul francez și altul neogrecesc. În al treilea rând, sperăm ca *Le tocsin des rois*, textul din *Opere* al lui Voltaire pe care ne bazăm (*Les œuvres* 2004: 403–411), să fi fost exact textul dat spre traducere logofătului Toma sau măcar un text foarte apropiat de acesta.

Aceste dificultăți metodologice nu diminuează cu nimic necesitatea cercetării noastre, ci ne obligă doar la precauții suplimentare. Ca urmare, în primul rând, vom încerca să privim particularitățile pe care le vom identifica în *Toaca împăraților* nu doar ca trăsături de traducere ale acestei scrieri, ci în ansamblul particularităților lingvistice ale traducătorului, atât cât au fost acestea cercetate și evidențiate până acum¹⁸. Vom vedea, astfel, în ce măsură ele sunt specifice acestei scrieri sau fac parte din arsenalul de traducător al lui Toma Dimitriu. În plus, vom avea în vedere întreaga tradiție manuscrisă a scrierii *Toaca împăraților*, pentru a vedea în ce măsură aceasta variază. Ne vom baza analiza pe ms. 499 (f. 7^v–9^r), realizat la o dată neprecizată, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea¹⁹, dar îl vom compara și cu ms. rom. BAR 1408 (f. 44^r–47^v), redactat la 1800, la Mănăstirea Sfânta Precista din Roman²⁰, respectiv cu ms. rom. BAR 5666 (f. 105^v–107^v), scris la începutul secolului al XIX-lea de pisarul Grogore Hudociu, tot de la episcopia Romanului (Ștrempel 1992: 366). Acest ultim codex nu a fost folosit în cercetările anterioare dedicate traducerilor în românește din Voltaire (Camariano 1946; Barbu 1987), fiind menționat doar într-un studiu recent dedicat traducerilor laice în română din secolul al XVIII-lea (Dima – Dima 2016: 164). Vom interpreta variația dintre cele trei manuscrise ca evoluție a normei literare, dar și, poate, ca respingere tacită a unui model neautohton pe care l-ar fi promovat Toma Dumitriu.

În al doilea rând, ne vom folosi de analizele care au evidențiat deja în ce contexte Toma Dimitriu s-a sprijinit de textul grecesc (Barbu 1988) și vom evita să utilizăm exemple în care textul grecesc a fost clar pus la contribuție.

În al treilea rând, ne vom folosi de ediții diferite ale operei lui Voltaire, pentru a vedea în ce măsură *Le Tocsin des rois* este un text stabil, știind deja că textul nostru este mai apropiat de versiunea românească decât cel folosit de Violeta Barbu (vezi n. 10).

3. Analiza noastră se va opri asupra particularităților morfosintactice ale traducerii, precum și asupra câtorva particularități lexicale.

Trăsăturile morfosintactice ale textului vor fi analizate din două perspective: ca elemente de continuitate față de limba română veche și din perspectiva

¹⁸ Vezi mai ales Camariano 1946: 135–136; Barbu 1988; Ursu 2002a: 200–210.

¹⁹ Pentru descrierea sa, vezi Bianu – Caracș 1913: 243; Camariano 1946: 132; Camariano-Cioran 2008 (1944): 277; Ștrempel 1978: 128; Barbu 1987: 527.

²⁰ Vezi Camariano 1946: 132; Camariano-Cioran 2008 (1944): 277; Ștrempel 1978: 319; Barbu 1987: 527–528. S-a remarcat deja că acest codex cuprinde numeroase coruptele (Barbu 1987: 529–530); analiza noastră va confirma acest lucru; vezi *infra*, n. 32, 34.

comparației cu textul original franțuzesc, care ar fi putut influența structura gramaticală a textului românesc. Nu vom insista asupra particularităților regionale ale ms. 499, deoarece Toma Dimitriu era familiarizat atât cu graiul muntean, cât și cu cel modovean, iar Violeta Barbu (1988: 39-40) a analizat deja această variație a scrierilor lui.

3.1. Textul se individualizează prin anumite trăsături morfologice.

(i) În privința marcării cazurilor, se remarcă, în primul rând, folosirea oscilantă, uneori variabilă (1a), alteori invariabilă (1b), a mărcii de genitiv *a* (vezi Densusianu 1961 II: 109–110, Gheție – Mareș 1974: 232–234, Frâncu 2009: 46, SOR: 315, OHRM: 217–219).

- (1) a. Varvarii tirani **ai** Țarigradului (7^v); pri cei mici prinți **ai** Capadochii și **ai** Iudeii (7^v); niște consuli **ai** neguțătorilor (7^v)
b. cu sângele vizirilor și **a** celorlalți de o credință (7^v); în zilele ceale strălucite **a** lui Luiz al 14<-lea> (8^r); armile ceale biruitoare **a** imperatrii (8^v)

În al doilea rând, se observă că, pentru substantivul *conte*, genitivul nu se marchează flexionar, ci prin marca proclitică *lui* (2a)²¹. Acest fenomen este convergent cu folosirea nearticulată a aceluiași substantiv, câteva rânduri mai jos (2b), ceea ce sugerează că substantivul nu era încă adaptat morfologic la limba română; lipsa adaptării la română se susține și prin faptul că în textul din franceză substantivul este mereu articulat.

- (2) a. cu biruințele a **lui** conte Romeanțov și a **lui** conte Orlov (8^r)
b. De câte ori **conte** Marsil, carile cunoștea foarte bine ocârmuirea turcilor (8^v)

În locul construcției cu prepoziția *cu*, apare un context de genitiv; în mod cert folosirea genitivului este influențată de textul franțuzesc, însă este interesant faptul că traducătorul nu calchiază structura cu *de* din franceză, ci optează pentru genitivul flexionar, specific limbii române²²:

- (3) Când un sol merge spre **întâlnirea** **veziriului** (7^v) Quand un ambassadeur est admis à **l'audience du grand vizir**

În fine, în ceea ce privește folosirea dativului, în text apare adjectivul *vreadnic* urmat de un complement indirect în dativ, o structură specifică perioadei vechi a limbii române (SOR: 396), care nu reproduce textul-sursă (4a). Într-o altă construcție impune dativul *însăș-stăpânitoare* care traduce substantivul *impératrice*

²¹ În ms. 1408 (f. 46^r) și în ms. 5666 (f. 106^v) apare forma *contea*, ceea ce indică o posibilă încercare de încadrare a acestui substantiv în seria neregulată *badea, nenea* etc.

²² Aceeași opțiune apare și în ms. 1408 (f. 45^r) și în ms. 5666 (f. 106^v).

(4b); de comparat cu (4c), unde *însuși-stăpânitoriul*, care traduce substantivul *empereur*, este articulat și, deci, urmat de genitiv²³.

(4)

a. lucruri vreadnice istoriei (7 ^v)	des actions dignes de l'histoire
b. Și cu adevărat însăș-stăpânitoare romanilor , Mariia Tereziia (8 ^v)	Certes, si l'impératrice des Romains , Marie-Thérèse
c. însuș-stăpânitoriul romanilor (8 ^v)	l'empereur des Romains

În paralel cu dativul flexionar, în text apare și dativul analitic cu *la*²⁴:

(5)

- să lăsați **la vreme** grija războiului (9^r) **Laissez au temps** le soin de vous armer

(ii) Pronumele relativ *care* are și forme variabile în gen, număr și caz, fenomen curent în epoca veche a limbii române (Densusianu 1961 II: 121–22, Dimitrescu 1978: 283–284, Frâncu 2009: 286, SOR: 475, OHRM: 182):

- (6) **care**a puteare (7^v); Chir Porter, **carele** au stătut sol la Țarigrad (7^v); un oturaclâc vechiu și strecat, la **carele** pun tingirile bucătării (8^r); conte Orlov, **carele** cu flota cea rusască au venit din marginile austrului (8^r); conte Marsil, **carile** cunoștea foarte bine ocârmuirea turcilor (8^v) etc.

(iii) Numeralul ordinal care intră în structura numelor de împărați este folosit invariabil²⁵, cu formă de masculin, chiar dacă numele propriu pe care îl urmează este la feminin, în acord cu norma epocii, păstrată și în prima jumătate a secolului al XIX-lea (SILR: 176–177).

- (7) a imperatriții Ecaterinii **al doilea** (8^v)

(iv) Numeralul franțuzesc *millions* este tradus prin *mii de mii*:

(8)

- Mii de mii** de oameni au mersu (9^r) **Des millions** d'hommes allèrent

(v) În domeniul verbal, se remarcă faptul că auxiliarul de perfect compus la persoana a III-a singular și plural are forma unică *au*, această nediferențiere fiind specifică epocii vechi (Densusianu 1961 II: 143, SOR: 33, OHRM: 360–361).

²³ În plus, în ms. 1408, respectiv 5999, în structura care corespunde exemplului (4b) substantivul este articulat și urmat de un genitiv (*însăși-stăpânitoarea romanilor, Mariia Tereziia*, f. 46^r, respectiv f. 106^v).

²⁴ Aceeași structură există și în ms. 1408 (47^v), și în ms. 5666 (f. 107^v).

²⁵ În ms. 1408 (f. 46^v) și 5666 (f. 106^v), cifra 2 este alăturată direct numelui Ecaterinei.

- (9) Evropa s-**au** cutremurat (7^v); îndrăznează faptă care împotriva împăratului Poloniei s-**au** întâmplat (7^v); Însă carea puteare s-**au** pornit (7^v); Chir Porter, carele **au** stătut sol la Țarigrad (7^v); Gheghen Ali-Paşa fiind vezir, **au** vrut să surgunească pre toţi solii (7^v) etc.
- (10) ranile ce au luat acest împărat **au** rănit inimile tuturor (7^v); Iaste lucru cunoscut ce defăimări **au** ispitit după deosăbite vremi bailii Veneţiei (8^v)

(vi) De asemenea, este folosit frecvent modul condițional. Condiționalul perfect apare de două ori cu auxiliarul *vrea*²⁶, specific secolelor al XVI-lea și al XVII-lea, mai rar în secolul al XVIII-lea (Densusianu 1961 II: 148; Gheție 1975: 402; Rosetti 1986: 507; OHRM: 367–368), însă păstrat în texte până în secolul al XIX-lea (SILR: 209), și corespunde unui condițional prezent din franceză; de altfel, aceasta este valoarea principală a perifrizei condiționale cu *vrea* în româna veche (SOR: 26).

- (11)
a. Dar la ce lucru această puteare vrea fi mai primejditoare decât turcii? (8^v) b. Prevestitul acela Ioan Sobieșchii, biruitorul otomanilor, de ar fi venit încă o dată în lume, ce vrea zice văzând pre cii de un neam cu dânsul uniți cu turcii asupra diadohului său? (8^v)	Mais en quoi cette puissance serait-elle plus dangereuse que celle des Turcs ? Et si ce fameux piast Jean Sobieski, ce vainqueur des Ottomans, revenait au monde, que dirait-il en voyant ses compatriotes s'unir avec les Turcs contre son successeur ?

Condiționalul perfect, format din condiționalul perfect al verbului *a fi* și participiul verbului de conjugat, corespunde, în textul franțuzesc, fie unui condițional prezent (12a), fie unui subjonctiv trecut (12b), fie unui imperfect în structura cu *si* condițional (12c,d), fie unei structuri complet diferite, cu verbul copulativ *être* și numele predicativ *aisé* (12e). În exemplele de la 12c,d se observă că modul condițional apare în propoziții condiționale introduse prin *de*, inserate în structura regentei.

- (12)
a. Să văd încă în orașile Polonii seamnile turcilor și, de n-ar fi fi făcut minuni armele Rosiei, otomanii ar fi fost înlăuntru în Varșava. (7^v) b. pre cel mai bun și mai înțelept împărat ce ar fi stătut vreodată în Poloniia (7^v)	On voit encore, à la honte de tous les chrétiens, des garnisons turques dans les villes polonaises, et, sans les véritables miracles des armées russes, les Ottomans seraient dans Varsovie. le meilleur et le plus sage souverain qu'ait jamais eu la Pologne

²⁶ Ca și în ms.1408 (f. 46^v, 47^v), 5999 (f. 107^v).

c. Și cu adevărat însăș-stăpânitoare romanilor, Mariia Tereziia, de- ar fi dat oștile ei la vreadnicul său fiu (8 ^v)	Certes, si l'impératrice des Romains, Marie-Thérèse, voulait prêter ses troupes à son digne fils
d. Preavestitul acela Ioan Sobetșchii, biruitoriul otomanilor, de ar fi venit încă o dată în lume, ce vrea zice văzând pre cii de un neam cu dânsul uniți cu turcii asupra diadohului său? (8 ^v)	Et si ce fameux piast Jean Sobieski, ce vainqueur des Ottomans, revenait au monde, que dirait-il en voyant ses compatriotes s'unir avec les Turcs contre son successeur ?
e. ne-au spus cum că cu cale ar fi fost ca să aruncăm la pământ pre acest mare coloson (8 ^v)	nous a-t-il dit qu'il est aisé de jeter par terre ce grand colosse

În unele situații, traducătorul alege să echivaleze condiționalul din franceză cu imperfectul românesc:

(13)

cine putea ca să-l poprească a nu stăpâni numai cu oștire toată Bosna și Bulgariia (8 ^v)	qui pourrait l'empêcher de prendre en une seule campagne toute la Bosnie et la Bulgarie

(vii) O structură formată din *va* + conjunctivul, care traduce o structură cu *vouloir* lexical din franceză, poate fi interpretată fie ca *vrea* lexical²⁷, fie ca o formă de viitor specifică epocii vechi (Densusianu 1961 II: 145, SOR: 40); dacă ar fi vorba de o formă de viitor, apariția acesteia într-un text scris în Moldova este destul de neașteptată, dat fiind că tiparul apărea numai în Muntenia în secolul al XIX-lea (SILR: 211):

(14)

Chipul cu care obicinuiște Otomaniceasca Poartă a metaherisi pre ministrii unii puteri asupra căriia va să vestească războiul iaste să-i închidă. (8 ^r)	Comment cette Porte-Ottomane traite-t-elle les ministres d'une puissance à qui elle veut faire la guerre ?

(viii) În domeniul morfologiei formelor nonfinite, remarcăm forma iotacizată de gerunziu *fiind* (7^v), specifică perioadei și păstrată și în secolul al XIX-lea în limba literară (SILR: 193), precum și formele participiale cu reduplicare – *stătut* (7^v, 8^r), formă păstrată în uzul literar inclusiv în secolul al XIX-lea (SILR: 216) –, respectiv participiul *zmolt* (8^r).

3.2. Sintaxa textului se remarcă prin câteva trăsături specifice. Unele dintre acestea pot fi puse în relație cu particularitățile textului-sursă, altele nu.

²⁷ Interpretarea ca verb lexical este susținută și de forma *vrea* din ms. 1408, 45^v și din ms. 5666 (106^r).

În primul rând, sunt de subliniat particularități ale grupului nominal.

(i) Urmând tendința generală a limbii vechi, adjectivele pot fi plasate în antepunere față de centrul nominal (Brăescu – Dragomirescu 2014; SOR: 400–403). Acest lucru nu este surprinzător pentru adjectivele calificative (15), însă este special în cazul celor categoriale (16), care nu mai păstrează această posibilitate de topică în limba actuală. În unele situații, această opțiune de topică este complet independentă de textul francez (15a, c, 16a, b, c), alteori urmează îndeaproape ordinea din franceză (15b, d, e, f, g, h, i, j).

(15)

a. Evropa s-au cutremurat la acea tâlhărească, îndrăzneată faptă (7 ^v)	L'Europe a frémi de l'assassinat
b. ca să ucidă pre cel mai bun și mai înțelept împărat (7 ^v)	de tuer le meilleur et le plus sage souverain
c. și fieștecare alt luminat general (8 ^r)	et tant d'autres généraux illustres
d. străgă cu înalt glas (8 ^r)	crient à haute voix
e. la vreadnicul său fiu (8 ^v)	à son digne fils
f. Preavestitul acela Ioan Sobeșchii (8 ^v)	Et si ce fameux piast Jean Sobieski
g. Nebuneștile cruceate au stătut odată (8 ^v)	Les folles croisades durèrent autrefois
h. să nu să facă o înțeleaptă unire a doi sau a trei împărați (9 ^r)	la sage union de deux ou trois princes est impraticable
i. Această neînnorocită nelucrare să numeaște politică (9 ^r)	et cette malheureuse inaction s'appelle politique
j. acea adevărată politică (9 ^r)	La vraie politique

(16)

a. Evropa s-au cutremurat la acea tâlhărească , îndrăzneată faptă (7 ^v)	L'Europe a frémi de l'assassinat
b. Chipul cu care obicinuiăște Otomaniceasca Poartă a metaherisi (8 ^r)	Comment cette Porte- Ottomane traite-t-elle
c. pre obștescul vrăjmaș (9 ^r)	l'ennemi commun

(ii) Și alți modificatori din grupul nominal pot avea topică antepusă, fără a fi vorba de o influență a textului din limba-sursă:

(17)

Așadar și cel de acum împărat al Țarigradului, Mustafa (8 ^r)	C'est ainsi que Mustapha, maintenant régnant
---	--

(iii) Demonstrativul *cel* are o frecvență mare în text. În ipostaza de adjectiv demonstrativ, urmează numai uneori modelul limbii-sursă, unde îi corespunde un articol hotărât (18a,c), alteori traducând structuri complet diferite (18b). Ca formă de supradeterminare, nu are corespondent direct în franceză; apare în structuri emfatică atât cu adjective calificative, în construcții păstrate în limba modernă (19),

dar și cu adjective categoriale (20) și cu modificatori prepoziționali (21), în construcții abandonate de limba modernă (vezi SOR: 300–302, 564–566).

(18)

a. pri cei mici prinți ai Capadochii și ai Iudeii (7 ^v)	les petits princes de la Cappadoce et de la Judée
b. iară nu ceale adevărate (7 ^v)	qui ne sont point authentiques
c. Cetatea celor șapte turnuri (8 ^r)	au château des Sept-Tours

(19)

a. la întâlnirea cea nefolositoare a sultanului (8 ^r)	à l'inutile audience du sultan
b. în zilele ceale strălucite (8 ^r)	dans le temps brillant
c. armile ceale biruitoare (8 ^v)	les armées victorieuses
d. vrăjmașul cel neîmblânzit (8 ^v)	l'implacable ennemi

(20)

cu flota cea rusască (8 ^r)	les flottes qui sont venues du fond du Nord

(21)

a. bătăile ceale de departe (8 ^v)	des fléaux éloignés
b. să lăsați la vreme grija războiului celui dintre sine (9 ^r)	Laissez au temps le soin de vous armer ensuite les uns contre les autres
c. vremea cea cu prilej (9 ^r)	d'occasion

(iv) Tot ca trăsătură specială a grupului nominal în acest text remarcăm prezența unei dislocări, ca fenomen arhaic deja pentru sfârșitul secolului al XVIII-lea (SOR: 573–574); textul-sursă are o structură sintactică diferită:

(22)

iară nu ceale adevărate și oarecare
pronomii din obiceiai, a căroră nu iaste
atâta de mare putearea (7 ^v) | et quelques privilèges établis par
l'usage, qui sont toujours contestés |
|---|--|

În ceea ce privește grupul verbal și structura propoziției, se cuvin făcute câteva observații.

(i) Topica subiectului este variabilă, însă textul respectă tendința generală a limbii vechi și moderne pentru postpunerea subiectului în propoziții subordonate (SOR: 114), în ciuda topicii fixe preverbale a subiectului din franceză:

(23)

a. înainte căriia fiind Evangheliia un duminican au făcut jurământ tâlharii acia (7 ^v)	
b. de n-ar fi fi făcut minuni armele Rosiei (7 ^v)	
c. Nu iaste multă vreme de când au stătut acest obiceiai. (8 ^r)	

Într-un exemplu apare un subiect „intern”, probabil cu rol emfatic:

(24)

ranile ce au luat acest împărat **au rănit** Les coups qui l'ont frappé ont percé
inimile tuturor (7^v) tous les cœurs.

(ii) Dată fiind bogăția mijloacelor românești de exprimare a valorii impersonale, structurile impersonale cu *on* sunt echivalate în mai multe feluri (vezi și Barbu 1988: 50): fie prin pasive reflexive (25a, b), fie prin structuri impersonale cu *a fi* copulativ (25c), fie prin persoana a III-a plural a verbului (25d–h), fie prin persoana a II-a plural (25i–l), fie prin cu totul altă structură (25m).

(25)

<p>a. Să văd încă în orașile Poloniei
seamnele turcilor (7^v)</p> <p>b. Pentru ce s-au dat Toscana la fratele
imperatorului (8^v)</p> <p>c. Iaste lucru cunoscut ce defăimări au
ispitit după deosăbite vremi bailii
Veneției. (8^r)</p> <p>d. Iar de voiaște ca să să arate la
întâlnirea cea nefolositoare a sultanului,
îl fac ca să aștepte 2 ceasuri (8^r)</p> <p>e. i-au dat un pumn cât i-au sfărmat un
dinte și după aceea i-au aruncat la o
temniță preadâncă și întunecată (8^r)</p> <p>f. Dar să tem ca nu cumva să să
mărească Casa Austri<i>i</i> (8^v)</p> <p>g. Să tem încă mai mult de Rosiia (8^v)</p> <p>h. au dezgolit pe papa de Veneveld (8^v)</p> <p>i. de-i viți lăsa să răsuflă și să ia iarăș
înapoi ceale ce au pierdut (8^v)</p> <p>j. în vreme când puteți strâca ceale de
fați (8^v)</p> <p>k. Și acum vă cutremurați a rădica
locurile Evropii de cătră vrăjmașul cel
neîmblânzit a toată Evropa, nu
îndrăzniți ca să ia iarăș Critul
venețianii. Vă teamiți ca să dați Rodul
la cavaleari, vă înspăimați a vedea pe
turci cum să izgonesc din Țara
Grecească. (8^v)</p> <p>l. Și acum vă cutremurați ca să-i lăsați
să ia Țarigradul (9^r)</p> <p>m. Urmașii noștri nu vor cunoaște nici</p> | <p>On voit encore, à la honte de tous les
chrétiens, des garnisons turques dans
les villes polonaises</p> <p>Quoi ! on a donné la Toscane à un
frère de l'empereur</p> <p>On sait quelles indignités ont
souffertes les bailes de Venise.</p> <p>S'il veut paraître à l'inutile audience du
sultan, on le fait attendre deux heures</p> <p>On cassa une dent à ce ministre, on le
mit dans un cachot.</p> <p>On craint que la maison d'Autriche ne
devienne trop puissante</p> <p>On craint encore plus la Russie</p> <p>on a dépouillé le pape de Bénévent</p> <p>si on les laisse respirer et réparer leurs
pertes</p> <p>tandis qu'on peut détruire des fléaux
présents ?</p> <p>et on tremblerait d'ôter les états
d'Europe à l'implacable ennemi de
toute l'Europe ! Les Vénitiens
n'oseraient reprendre Candie, on
craindrait de rendre Rhodes à ses
chevaliers, on frémirait de voir le Turc
hors de Grèce.</p> <p>et on tremble de laisser prendre
Constantinople</p> <p>Nos neveux ne pourront un jour</p> |
|---|--|

odănoară cum că aceasta au stătit comprendre qu'**on ait eu** cette occasion
 pricina spre a nu să folosi ei. (8^v) unique, et qu'**on n'en ait pas profité**.

(iii) În privința utilizării pasivului, se observă absența completă din text a pasivului cu auxiliarul *a fi*. Este atestat însă pasivul cu *se*, care parafrazează structuri sintactice complet diferite din franceză.

- (26) a. **Să văd** încă în orașile Poloniei seamnile turcilor (7^v)
 b. la întâlnirea ce **s-au făcut** la anii 1658 (8^r)
 c. Pentru ce **s-au dat** Toscana la fratele imperatorului (8^v)
 d. vă înspăimați a vedea pe turci cum **să izgonesc** din Țara Grecească (8^v)

(iv) Structurile cauzative cu *faire* și *laisser* din franceză sunt echivalate cu diferite verbe cauzative românești: *a pune* (27a), *a face* (27b, c), *a lăsa* (27d). Alteori, verbul cauzativ este omis, fiind preferată o structură cu gerunziul (27b) sau folosirea directă a verbului plin lexical (27e) (*au închis* = *au făcut să fie închis*); în exemplul (27f), traducerea românească elimină complet construcția cauzativă din franceză.

- (27)
a. varvarul acesta, lășit fiind preste mindiriul lui, punea pre sol de șidea preste o taburea (7 ^r)	ce barbare, couché sur un sofa, le fait asseoir sur un petit tabouret
b. apucându-l ceașii de cutlucuri și învârtindu-l, îl fac ca să să închine stăpânului lor (8 ^r)	deux huissiers le prennent par le bras pour le faire pirouetter, et pour le faire incliner devant leur maître
c. Iar de voiaște ca să să arate la întâlnirea cea nefolositoare a sultanului, îl fac ca să aștepte 2 ceasuri (8 ^r)	S'il veut paraître à l'inutile audience du sultan, on le fait attendre deux heures
d. de-i viți lăsa să răsuflă și să ia iarăș înapoi ceale ce au pierdut. (8 ^v)	si on les laisse respirer et réparer leurs pertes.
e. Așadar și cel de acum împărat al Țarigradului, Mustafa, au închis la Cetatea celor șapte turnuri pre solul Rosiei. (8 ^v)	C'est ainsi que Mustapha, maintenant régnant, a fait enfermer au château des Sept-Tours le plénipotentiaire de Russie.
f. socoteaște cum că l-au priimit cu tot fealiul de cînste (8 ^r)	et fait accroire à ses commettants qu'il a été reçu avec toutes sortes d'honneurs

(v) Folosirea frecventă a infinitivului reflectă mai ales preferința limbii române vechi pentru această formă verbală, în detrimentul conjunctivului, și mai puțin corespondența cu textul din franceză. În exemplele de la (28), similare celor care apar în tipare vechi, eliminate din limba română modernă (SOR: 232–249),

infinitivul românesc corespunde unui infinitiv din franceză, însă structurile nu sunt identice, conectorii fiind diferiți. În exemplul (28b), apare infinitivul cu *înspre* (în loc de *spre*, ca în (28a)), considerat de Ursu (2002b: 205–207) o trăsătură a limbii lui Toma Dimitriu. În exemplele de la (29), infinitivului românesc îi corespund alte structuri din franceză²⁸.

(28)

a. Însă carea puteare s-au pornit spre a face răsplătire? (7^v) b. și iaste și iscusită înspre a face lucruri vreadnice istoriei (7^v) c. cine putea ca să-l poprească a nu stăpâni numai cu oștire toată Bosna și Bulgaria (8^v) d. Și acum vă cutremurați a rădica locurile Evropii de cătră vrăjmașul cel neîmblânzit a toată Evropa (8^v) e. vă înspăimați a vedea pe turci cum să izgonesc din Țara Grecească (8^v) f. nu vă va lipsi vreamea cea cu prilej spre a vă junghea cu totul după acestea între voi (9^r)	Mais quelle puissance se met en devoir de la venger ? et qui est né pour faire des actions dignes de l'histoire qui pourrait l'empêcher de prendre en une seule campagne toute la Bosnie et la Bulgarie et on tremblerait d'ôter les états d'Europe à l'implacable ennemi de toute l'Europe ! on frémerait de voir le Turc hors de Grèce. vous ne manquerez pas d'occasion de vous égorger

(29)

a. Chipul cu care obicinuiaste Otomaniceasca Poartă a metaherisi pre ministrii unii puteri (8^r) b. greșală a noastră iaste a nu să răsplăti batjocurile Evropii (8^v) c. Urmașii noștri nu vor cunoaște nici odănoară cum că aceasta au stătut pricina spre a nu să folosi ei. (8^v)	Comment cette Porte-Ottomane traite-t-elle les ministres d'une puissance à qui elle veut faire la guerre ? Je le répète après lui, c'est notre faute si l'Europe n'est pas vengée. Nos neveux ne pourront un jour comprendre qu'on ait eu cette occasion unique, et qu'on n'en ait pas profité.

(vi) Verbul copulativ *a sta* este specific perioadei vechi a limbii române (SOR: 171; Boioc Apintei – Dragomirescu 2021):

(30)

a. Chir Porter, carele au stătut sol la Țarigrad (7^v) b. Aceasta au stătut de multă vreame scoposul lor (8^v)	M. Porter, ci-devant plénipotentiaire à Constantinople Ce fut longtemps leur dessein

²⁸ Pentru transpunerea infinitivului dintr-o altă limbă romanică, italiană, în româna celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, vezi Timotin – Nedelcu (2015). Pentru transpunerea infinitivului în psaltirile românești din secolul al XVI-lea, traduse din slavonă, vezi Burlacu (2021).

(vii) Structurile cu clasificatori în care apare acordul în caz reprezintă tot un fenomen specific românei vechi (Croitor 2008; SOR: 370):

(31)

în vremea când armile ceale biruitoare	tandis que les armées victorieuses de
a imperatrii Ecaterinii al doilea	l'impératrice Catherine seconde
merg spre Țarigrad (8 ^v)	marcheraient à Constantinople ?

(viii) Câteva particularități ale textului privesc conectorii prepoziționali și conjuncționali.

Repetarea prepoziției *între* este un fenomen specific limbii vechi (SOR: 439), atestat până în secolul al XIX-lea (Pană Dindelegan 2010; SILR: 252):

(32)

și mai vârtos mijlocitoriu între imperiia	de plus, médiateur entre l'empire turc
turcului și între Vineiia (8 ^r)	et Venise

Folosirea prepoziției *preste* în loc de *pe* este considerată de Ursu (2002b: 208–209) o trăsătură a limbii traducătorului:

(33) varvarul acesta, lătit fiind **preste** mindiriul lui, punea pre sol de și dea **preste** o taburea (7^v)

Complementizatorul *cum că* este folosit, ca în limba veche, ca echivalent al lui *că* (SOR: 469). Corespunde, în toate aparițiile, unui *que* din textul în franceză. Contextele în care este precedat de un verb *dicendi* (34c, d, g) sau de verbe cognitive (34e, h) susțin ipoteza propusă de Sava (2012), conform căruia *cum că* are tendința de a se specializa în limba veche pentru a introduce vorbirea indirectă.

(34)

- a. Iaste adevărat **cum că** stăpâna Estacovii face în toate zilele minuni (7^v)
- b. Imperiia romanilor știe istoria și iaste și iscusită înspre a face lucruri vreadnice istoriei, **cum că** de doauo ori turcii au încunjurat Viena (7^v)
- c. Chir Porter, carele au stătat sol la Țarigrad, ne adeverește **cum că**, spre apărarea lor [...] (7^v)
- d. Drept aceea ne spun **cum că**, nu de mulți ani, Gheghen Ali-Pașa fiind vezir, au vrut să surgunească pre toți solii (7^v)
- e. socoteaște **cum că** l-au priimit cu tot fealiul de cinste (8^r)
- f. nu să cade ca să uite **cum că** în zilele ceale strălucite a lui Luiz al 14<-lea> [...] (8ⁿ)
- g. De câte ori conte Marsil, carile cunoștea foarte bine ocârmuirea turcilor, ne-au spus **cum că** cu cale ar fi fost ca să aruncăm la pământ pre acest mare coloson (8^v)
- h. Urmașii noștri nu vor cunoaște nici odănoară **cum că** aceasta au stătat pricina spre a nu să folosi ei. (8^v)

Complementizatorul *ca să*, cu componentele nedisociate, este folosit, ca în limba veche, ca o alternativă la *să* (SOR: 464). Corespunde unor structuri necircumstanțiale cu infinitivul din franceză.

- (35) a. un duminican au făcut jurământ tâlharii acia **ca să** ucidă pre cel mai bun și mai înțelept împărat (7^v)
 b. îl fac **ca să** să închine stăpânului lor (8^r)
 c. Iar de voiaste **ca să** să arate la întâlnirea cea nefolositoare a sultanului, îl fac **ca să** aștepte 2 ceasuri (8^r)
 d. Și Curtea Franții nu să cade **ca să** uite (8^r)
 e. cine putea **ca să**-l poprească a nu stăpâni (8^v)
 f. cu cale ar fi fost **ca să** aruncăm la pământ pre acest mare coloson (8^v)
 g. nu îndrăzniți **ca să** ia iarăș Critul venețianii (8^v)
 h. Vă teamiți **ca să** dați Rodul la cavaleari (8^v)
 i. Și acum vă cutremurați **ca să**-i lăsați să ia Țarigradul (9^r)
 j. însă acea adevărată politică iaste **ca să** gonim pre obștescul vrăjmaș (9^r)

Conectorul *în vreme când*, rar în limba veche și la origine temporal (SOR: 497), apare cu valoare opozițională:

- (36) Și pentru ce vă teameti de bătăile ceale de departe, **în vreme când** puteți strâca ceale de fați? (8^v) Et pourquoi redouter des fléaux éloignés, **tandis qu'**on peut détruire des fléaux présents ?

Conectorul transfrastic *și*, folosit frecvent la început de frază, nu are, cel mai adesea, corespondent în textul franțuzesc, cu excepția exemplului (37e), unde traduce conjuncția interpropozițională *et*:

- (37) a. **Și** pre solii noștri îi socotia ca pre niște consuli ai neguțătorilor. (7^v) Ils regardent nos ambassadeurs comme des consuls des marchands.
 b. **Și** așa, luând solul din defăimare defăimare, socoteaște cum că l-au priimit cu tot fealiul de cinste. (8^r) Il dissimule ces affronts, et fait accroire à ses commettants qu'il a été reçu avec toutes sortes d'honneurs.
 c. **Și** Curtea Franții nu să cade ca să uite cum că în zilele ceale strălucite a lui Luiz al 14<-lea> (8^r) La cour de France ne doit pas avoir oublié que, dans le temps brillant de Louis XIV
 d. **Și** aceasta pentru nimică alta fără numai pentru că n-au vrut să talmăcească o scrisoare ce scriia cu țifri la un venețian proveditoriu. (8^r) Et pourquoi la Porte exerça-t-elle contre lui ces atrocités ? Parce qu'il n'avait pas voulu expliquer une lettre qu'il écrivait en chiffres à un provvediteur de Venise.
 e. Mii de mii de oameni au mersu de s-au închinat la Siriia și la Eghipet. **Și** acum Des millions d'hommes allèrent périr en Syrie et en Egypte, **et** on tremble

vă cutremurați ca să-i lăsați să ia de laisser prendre Constantinople,
 Țarigradul și îndată să faceți și Eghiptul quand l’Egypte même nous tend les
 al vostru. (9^r) bras !

(ix) Circumstanțialul de excepție este introdus de trei ori prin prepoziția *fără* însoțită de adverbul restrictiv *numai* (Barbu 1988: 45), combinație specifică limbii române vechi (Stan 2013: 272; SOR: 538), păstrată și în secolul al XIX-lea (SILR: 353):

- (38) a. nu au alta **fără numai** nește fermanuri (7^v)
 b. Și aceasta pentru nimică alta **fără numai** pentru că n-au vrut să tălmăcească o scrisoare (8^r)
 c. carele nu iaste tare, **fără numai** din dihoniiile noastre? (8^v)

3.3. Particularitățile lexicale ale scrierii au fost deja bine studiate (Barbu 1988). Vom reține câteva aspecte care nu au fost încă evidențiate.

(i) Terminologia politică este extrem de interesantă și s-a observat deja că, în pasajele referitoare la ceremonialul aulic otoman, s-au utilizat termeni de origine turcească, care nu se regăseau în sursa franceză, ceea ce conferea traducerii românești o exactitate sporită sub aspect istoric (Barbu 1988: 51). Ne oprim aici asupra termenilor care denumesc funcțiile politice cele mai importante. Observăm o puternică oscilație între termenii care corespund lui *empire*, *empereur* și *impératrice*.

Empire este tradus prin *imperie*:

- (39) mijlocitoriu între imperiia turcului și între intermédiaire entre l’empire turc et
 Vineția (8^r) Venise

În același timp, *imperie* traduce și *empereur*:

- (40) imperiia romanilor (7^v) l’empereur des Romains

Empereur este tradus prin *imperatoriu* (41a) și compusul *însuș-stăpânitoriu* (41b):

- (41) a. la fratele imperatoriului²⁹ (8^v) à un frère de l’empereur
 b. însuș-stăpânitoriul romanilor (8^v) empereur des Romains

Pentru *impératrice* se folosesc termenul *imperiatrixă* și compusul *însăș-stăpânitoare*:

²⁹ Ms. 1408 (f. 47^r) și ms. 5999 (f. 107^r) folosesc aici *împărat*.

(42)

a. imperatrii Ecaterinii (8^v)

de l'impératrice Catherine

b. însăș-stăpânitoare³⁰ romanilor (8^v)

impératrice des Romains

Fr. *roi* este tradus constant prin *împărat*:

(43)

a. Toaca împăraților (7^v)

Tocsin des rois

b. împăratului Poloniei (7^v)

du roi de Pologne

c. toți împărații Evropii (7^v)

tous les rois de l'Europe

d. fiul împăratului Spaniei (8^v)

à un fils d'un roi d'Espagne

Tot *împărat* este folosit pentru a traduce o varietate de alți termeni care denumesc cele mai înalte funcții politice, precum *souverain* (44a), *regnant* (44b), *prince* (44c,d)³¹.

(44)

a. cel mai bun și mai înțelept împărat (7^v)

le meilleur et le plus sage souverain

b. cel de acum împărat (8^v)

maintenant régnant

c. a împăraților (8^v)

à tous les princes

d. o înțeleaptă unire a doi sau a trei împărați (9^v)

la sage union de deux ou trois princes

(ii) Anumite cuvinte își găsesc aici cea mai veche atestare.

Bail (s. m.), „ambasador al Veneției la Poarta Otomană” (42), termen important în istoria diplomației europene, nu se regăsește încă în principalele dicționare românești (DLR, MDA, Tiktin³, DELR), nefiind reținut nici în lucrări dedicate lexicului neologic al românei vechi (Ursu – Ursu 2004; DÎLR).

(42)

Bailii Veneției (8^v)

les bailes de Venise

Taburea (s. f.) „scăunel fără spătar și fără brațe”, este glosat chiar de traducător (43) și traduce fr. *tabouret* (43). Această încadrare morfologică a termenului pare a fi specifică acestui text³², pe baza atestărilor cunoscute³³. Abia în 1832 se înregistrează forma *taburet* (Tiktin³, s.v.).

(43)

³⁰ Ms. 1408 (f. 46^r) și ms. 5999 (f. 106^v) folosesc forma articulată aici; vezi n. 23.

³¹ Pentru utilizarea aceluiași termen de către Vlad Boțulescu de Mălăiești pentru a reda funcții politice unice, vezi Timotin – Timotin 2013: 174.

³² În ms. 1408 (f. 45^v), scribul scrie *atebure*, iar în ms. 5999 (f. 106^r) – *ateburi*, ceea ce arată că nu înțelegeau termenul.

³³ N.A. Ursu și Despina Ursu menționează termenul, citând chiar *Tocsin des rois*, ms. 499, dar îl citează *tavurea*; vezi Ursu – Ursu 2004, s.v. *tavurea*.

punea pre sol de şidea preste o taburea le fait asseoir sur un petit tabouret
(aceasta iaste un scaon mic fără de razim)
(7^v)

Țifri este prezent în expresia cu *țifri* „în cifru”³⁴. Atât pentru *cifru*, cât și pentru *cifră*, cele mai importante dicționare românești dau atestări mult mai târzii³⁵. Forma *țifră*, cu sensul „cifru”, era deja folosită în cancelaria lui Constantin Brâncoveanu (Mareș 2005: 179).

(44)

cu Țifri (8^r)

en chiffres

(iii) Pentru traducerea anumitor termeni, se adoptă soluții care fuseseră adoptate și de alți traducători români, precum Vlad Boțulescu, ale cărui lucrări Toma Dimitriu și contemporanii lui nu le cunoșteau însă, fiindcă rămăseseră în manuscris, în străinătate.

Proveditoriu, termen care desemnează un „guvernator, administrator în vechea republică venețiană” (44), apărea și la Vlad Boțulescu, unde traducea însă italianul *proveditorio*, în *Viața lui Scanderbeg* scrisă în 1763 (Timotin 2012: 245). Cuvântul, nemenționat în dicționarele recente (Tiktin³), este atestat în română ocazional din a doua jumătate a veacului al XIX-lea, fiind utilizat de Negruzzi și Camil Petrescu (DLR, s.v.).

(44)

la un venețian proveditoriu (8^r)

à un provéditeur de Venise

Dimpotrivă, pentru **cruceată** „expediție a oștilor creștine pentru eliberarea Ierusalimului de sub stăpânirea musulmanilor” (45), opțiunea lui Toma Dimitriu se desparte de cea a lui Vlad Boțulescu. Acesta, în *Viața lui Scanderbeg*, folosea termenul fie cu forma *crociata*, influențată de it. *croce*, fie cu forma *cruciate* (Timotin 2012: 243). Toma Dumitriu își adaptează însă împrumutul după rom. *cruce*³⁶.

(45)

Nebuneștile cruciate (8^v)

les folles croisades

4. În concluzie, între cele mai vechi texte traduse din franceză în română se află o scriere a lui Voltaire, realizată la cererea împărătesei Ecaterina a II-a, care dorea să mobilizeze de partea sa mai mulți aliați în războiul pe care-l ducea împotriva turcilor. Acest manifest antiotoman de scurte dimensiuni a fost transpus

³⁴ În ms. 1408 (f. 45^v) și 5999 (f. 106^v), scribii scriu *țifari*, semn că nu înțelegeau termenul.

³⁵ DELR menționează pentru *cifră* varianta *țiră*, din 1777, iar pentru *cifru* – 1918. *Țifri* „cifru” nu apare în DLR. Termenul nu este inventariat nici în DÎLR.

³⁶ În ms. 1408 (f. 47^v) și 5999 (f. 107^v), se scrie *cugete*, semn al neînțelegerii textului.

în română de un traducător grec, versat în traduceri din neogreacă în română, dar deloc experimentat în traduceri din franceză, o limbă al cărei vocabular îi era uneori necunoscut.

Ceilalți copişti care vor prelua traducerea lui vor păstra fidel textul, pe care îl modifică doar pentru că nu înţeleg anumite neologisme: ca urmare, *tabure* devine *atebure* sau *ateburi* (42), *şifri* – *şifari* (43), *cruciate* – *cugete* (45). Aceste schimbări, efectuate exclusiv la nivel lexical, ne îngăduie să credem că, la nivel morfosintactic, scribii de la începutul secolului al XIX-lea percepeau traducerea efectuată de Toma Dimitriu ca pe un text clar. Analiza noastră a confirmat, de altfel, că textul se încadrează, din punctul de vedere al structurii gramaticale (morfologice şi sintactice), în general, în norma epocii (vezi exemplele de la (6), (9), (10), (30), (32), (35)). El păstrează însă anumite trăsături care erau deja arhaice la sfârşitul secolului al XVIII-lea, cum ar fi structurile cu clasificatori manifestând acord în caz (ex. (7)), antepunerea adjectivelor categoriale (ex. (16)), folosirea lui *cel* cu adjective categoriale (ex. (22)), dislocările din grupul nominal (ex. (22)). Păstrarea anumitor trăsături specifice perioadelor anterioare s-ar putea explica prin faptul că traducătorul învăţase limba română literară în timpul studiilor la Bucureşti, imitând aşadar, probabil involuntar, un model livresc, implicit arhaizant.

În privinţa relaţiei cu textul din franceză, traducătorul se concentrează nu pe respectarea cât mai fidelă a structurii textului-sursă, aşa cum se întâmplă adesea cu vechile traduceri biblice (Gafton 2005; Munteanu 2008; Mendoza – Birzer 2022), ci pe redarea conţinutului, atât cât îl putea înţelege. Ca urmare, puţine structuri gramaticale pot fi puse în relaţie cu textul din franceză, cum ar fi topica unor adjective (ex. (15)), anumite structuri cu infinitivul (ex. (28)), căci traducătorul este conştient de diferenţele dintre limbi: chiar atunci când optează pentru o structură cu genitivul (ex. (3), *întâlnirea veziriului*) în locul construcţiei româneşti prepoziţionale, nu copiază structura cu *de* din franceză, ci foloseşte corespondentul din română, genitivul flexionar.

Este posibil, de asemenea, ca, atunci când sunt posibile mai multe structuri pentru a exprima aceeaşi valoare gramaticală, alegerea traducătorului să fie influenţată de textul din franceză.

BIBLIOGRAFIE

- Adams, J. N., 2004, *Bilingualism and the Latin Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
Barbu, V., 1987–1988, „Cele mai vechi traduceri din Voltaire în limba română”, LR XXXVI, 1987, 525–532 (I); XXXVII, 1988, 39–54 (II).
Bianu, I., R. Caracăş, 1913, *Catalogul manuscriselor româneşti*, vol. II. Bucureşti: Carol Göbl–Ioan St. Rasidescu.
Boioc Apintei, A., A. Dragomirescu, 2021, „Grammatical Values of the Verb *a sta* ‘stay’ in Romanian. A Comparative Romance Perspective”, *Revue roumaine de linguistique* LXVI, 37–48.

- Brăescu, R., A. Dragomirescu, 2014, „Sintaxa adjectivelor relaționale în limba română veche”, LR LXIII, 27–47.
- Bianu, I., N. Hodoș, 1910, *Bibliografia română veche*, vol. II (1716–1808). București: I. V. Socec.
- Burlacu, C., 2021, „The Rendering of Infinitival Constructions in the Psalter Text: Greek to Slavonic, and Slavonic to Romanian”, *Palaeobulgarica* 1 (XLV), 37–56.
- Camariano, A., 1941–1942, „Traducerea grecească a *Teatrului politic*, atribuită greșit lui Nicolae Mavrocordat, și versunile românești”, *Revista istorică română* XI–XII, 216–260.
- Camariano, A., 1946, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română*, București.
- Camariano-Cioran, A., 1973, *Precizări și identificări privind unele traduceri românești din greacă (sec. XVIII)*, *Revista de istorie și teorie literară* 2 (XXII), 271–279.
- Camariano-Cioran, A., 2008 (1944), „Voltaire și Giovanni Dell Turco în literatura română”, în *Relații româno-elene. Studii istorice și filologice (secolele XIV–XIX)*, ediție, studiu introductiv, tabel cronologic și note de L. Rados. București: Omonia, 273–280.
- Cei doi excesuri = Cei doi excesuri a amerii*, în *Școala Ardeleană II*, antologie de texte alcătuită și coordonată de E. Pavel. București: Fundația Națională pentru Știință și Artă/Muzeul Național al Literaturii Române, 2018.
- Chivu, Gh., 2002, „Cei doi excesuri a amerii – o «istoriolă» romantică într-un calendar de la sfârșitul secolului al XVIII-lea”, *Limbă și literatură*, I–II, 91–98.
- Chivu, Gh., 2006, „Cartea de bucate. Un manuscris singular în scrisul vechi românesc”, în A. Bogdan, G. Dumitrescu, L. Kövári (ed.), *In honorem Gabriel Ștrempel*. Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, 123–135.
- Croitor, B., 2008, „Aspecte privind acordul în determinare în limba română veche”, în G. Pană Dindelegan (ed.), *Limba română. Dinamica limbii, dinamica interpretării*. București: Editura Universității din București, 213–218.
- Densusianu, O., 1961 (1938), *Istoria limbii române*, II, *Secolul al XVI-lea*. București: Editura Științifică.
- Dima, C.-I., 2013, Vlad Boțulescu de Mălăiești, *Scrieri II. Canonizarea Sfântului Felice. Varlaam și Ioasaș. Glosar irochez-român. Note astronomice*, ediții critice, studii introductive și glosar. București: Univers Enciclopedic Gold.
- Dima, E., G. Dima, 2016, *Traducătorii români și traducerile laice din secolul al XVIII-lea*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Dimitrescu, F. (coord.), 1978, *Istoria limbii române. Fonetică, morfosintaxă, lexic*. București: Editura Didactică și Pedagogică.
- DÎLR = Gh. Chivu, E. Buză, A. Moraru, *Dicționarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche*. București: Editura Științifică, 1992.
- Dragomirescu, A., 2005, „Înnoirea vocabularului literar românesc în două tipărituri de la sfârșitul secolului al XVIII-lea: *Calendarul vienez* (1794) și *Observații de limba rumânescă* (1799)”, LR LV, 123–129.
- Dușu, Al., 1968, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700–1821)*. Studii și texte. București: Editura pentru Literatură.
- Frâncu, C., 2009, *Gramatica limbii române vechi*. Iași: Casa Editorială Demiurg.
- Gafton, Al., 2005, *După Luther. Traducerea vechilor texte biblice*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Gheție, I., 1975, *Baza dialectală a românei literare*. București: Editura Academiei.
- Gheție, I. (ed.), 1997, *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532–1780)*. București, Editura Academiei Române.
- Gheție, I., A. Mareș, 1974, *Graiurile dacoromâne în secolul al XIV-lea*. București: Editura Academiei.
- Gherman, A.-M., 2001a, Theodor Corbea, *Dictiones Latinæ cum Valachica interpretation*, vol. I. Cluj-Napoca: Clusium.
- Gherman, A.-M. 2001b, Grigore Maior, *Institutiones lingvæ Valahicæ, Lexicon compendiarium Latino-Valachicum*, ediție, studiu introductiv, note și indice, 2 vol. Alba Iulia: Bibliotheca Universitatis Apulensis V.

- Goldis Poalelungi, A. 1973, *L'influence du français sur le roumain. Vocabulaire et syntaxe*, Paris, Société Les Belles Lettres.
- Iorga, N., 2011 (1932), *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. II, ed. I. Opreșan. București: Saeculum I.O.
- Lavidas, N., 2021, *The Diachrony of Written Language Contact*. Leiden/Boston: Brill.
- Les œuvres* 2004 – *Les œuvres complètes de Voltaire*, vol. 73. Oxford: Voltaire Foundation LTD.
- Lungu-Badea, G. (coord.), 2006, *Repertoriul traducătorilor români de limbă franceză, italiană, spaniolă (secolele al XVIII-lea și al XIX-lea)*, vol. I–II. Timișoara: Editura Universității de Vest.
- Mareș, Al., 2005, *Scrierea tainică la români*. București: Fundația Națională pentru Știință și Artă.
- Mareș, Al. (ed.), 2023, *Crestomația limbii române vechi*, vol. al III-lea, 1716–1780. București: Editura Academiei Române, în pregătire.
- Mendoza, I., S. Birzer (ed.), 2022, *Diachronic Slavonic Syntax Traces of Latin, Greek and Church Slavonic in Slavonic Syntax*. Berlin/Boston: De Gruyter, Mouton.
- Mihăilă, I., 1998, „Voltaire dans les pays roumains aux XVIIIe et XIXe siècles”, în *Renaștere și modernitate. Studii de literatură română și comparată*. București: Roza Vânturilor, 108–118.
- Mitu, A., 1996, *Din vechile cărți de înțelepciune la români. Cugetările lui Oxenstiern (sec. XVIII)*. București: Atos.
- Moraru, A., 2000, „Influența occidentală latino-romanică”, în I. Gheție, Gh. Chivu (coord.), *Contribuții la istoria limbii române literare. Secolul al XVIII-lea (1688–1780)*. Cluj-Napoca: Clusium, 190–226.
- Munteanu, E., 2008, *Lexicologie biblică românească*. București: Humanitas.
- Constantinescu, I. 1997, *O lume într-o carte de bucate. Manuscris din epoca brâncovenească*. București: Editura Fundației Culturale Române.
- OHRM = M. Maiden, A. Dragomirescu, G. Pană Dindelegan, O. Uță Bărbulescu, R. Zafiu, *The Oxford History of Romanian Morphology*. Oxford: Oxford University Press, 2021.
- Pană Dindelegan, G., 2010, „Pe marginea a două norme sintactice ale grupului prepozițional: prezența articolului hotărât în grupul Prepoziție + Nominal și construcția prepoziției între”, în Gh. Chivu, O. Uță Bărbulescu (ed.), *Studii de limba română. Omagiu profesorului Grigore Brâncuș*. București: Editura Universității din București, 187–194.
- Rosetti, Al., 1986, *Istoria limbii române. De la origini până în secolul al XVII-lea*, ediție definitivă. București: Editura Științifică și Pedagogică.
- Sava, C., 2012, *Complementizatorii în limba română veche*, teză de doctorat. Universitatea din București.
- SILR = Gh. Chivu, G. Pană Dindelegan, A. Dragomirescu, I. Nedelcu, I. Nicula (ed.), *Studii de istorie a limbii române. Morfosintaxa limbii literare în secolele al XIX-lea și al XX-lea*. București: Editura Academiei Române, 2012.
- SOR = G. Pană Dindelegan (ed.), *The Syntax of Old Romanian*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Stan, C., 2013, *O sintaxă diacronică a limbii române vechi*. București: Editura Universității din București.
- Ștrempel, G., 1976, Antonio de Guevara, *Ceasornicul domnilor*, traducere din limba latină de N. Costin, ediție critică și studiu introductiv. București: Minerva.
- Ștrempel, G., 1978, *Catalogul manuscriselor românești B.A.R., 1–1600*, vol. I. București: Editura Editura Științifică și Enciclopedică.
- Ștrempel, G., 1992, *Catalogul manuscriselor românești B.A.R., 4414–5900*, vol. IV. București: Editura Științifică.
- Timotin, A., E. Timotin, 2013, „La terminologie politique dans les gloses de l’*Histoire universelle* (1763) traduite par Vlad Boțulescu”, *Revue des études sud-est européennes* LI, 159–174.
- Timotin, E., 2012, Cele mai vechi atestări ale unor neologisme românești. Note lexicale pe marginea manuscrisului 67 din Arhivele de Stat din Veneția”, *SCL* LXIII, 241–248.
- Timotin, E., 2016, „L’influence italienne sur le lexique roumain ancien. Le témoignage des traductions de Vlad Boțulescu de Mălăiești”, în É. Buchi, J.-P. Chauveau, J.-M. Pierrel (ed.),

- Actes du XXVIIe Congrès international de linguistique et de philologie romane (Nancy, 15–20 juillet 2013)*, vol. I, Strasbourg: ELiPhi, 755–764.
- Timotin, E., I. Nedelcu, 2015, „Stability and innovation in the use of the infinitive in an 18th century translation from Italian into Romanian”, în G. Pană Dindelegan *et alii* (ed.), *Diachronic Variation in Romanian*, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 253–275.
- Timotin, E., O. Olar, 2013, Vlad Boțulescu de Mălăiești, *Scrieri I. Viața lui Scanderbeg*, ediție critică, introducere, studiu filologic și lingvistic, glosar și indice. București: Univers Enciclopedic Gold.
- Ursu, N.A., 2002a, „Ierodiaconul Gherasim Putneanul de la episcopia Romanului († 1797) primul traducător român din limba franceză”, în N.A. Ursu, *Contribuții la istoria culturii românești*. Iași: Cronica, 211–237.
- Ursu, N.A. 2002b (1999), „Traducerile logofătului Toma Dimitriu de la mitropolia din Iași”, în N.A. Ursu, *Contribuții la istoria culturii românești*. Iași: Cronica, 185–210.
- Ursu, N.A., D. Ursu, 2004, *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760–1860)*, I, *Studiu lingvistic și de istorie culturală*. Iași: Cronica.
- Uță, Bărbulescu, O., 2011, *Latinis litteris operam navare. Despre traducerea surselor latine și integrarea lor în istoria ieroglifică*. București: Editura Universității din București.
- Vărtosu, E., 1942, *Foietul Novel. Calendarul lui Constantin Vodă Brâncoveanu (1693–1704)*. București: Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului.
- Vîrtosu, I., 1976, „Un manuscris românesc al *Întâmplărilor lui Telemac* de Fénelon: filieră, localizare, datare, paternitate”, LR XXV, 25–36.
- Zahariuc, P., 1995, „Înalți ierarhi și familiile lor. I. Leon Gheuca”, *Arhiva genealogică* II (VII), nr. 3–4, 191–208.
- Zgraon, F., 2006, *Alexandria*, ediție critică, studiu filologic și lingvistic. București: Fundația Națională pentru Știință și Artă.

AGAIN ABOUT AN OLD TRANSLATION FROM FRENCH INTO ROMANIAN. *LE TOCSIN DES ROIS* BY VOLTAIRE

Abstract

The article focuses on Voltaire's *Le tocsin des rois*, composed at Catherine the Great's request, during the Russian-Turkish War, at the end of 1771. In 1772–1774, the text was translated into Romanian by Toma Dimitriu, a Greek from Kastoria who had established in Moldova in 1758 and who authored numerous translations, mostly from Greek, but also from French. Dimitriu's still unedited rendition of *Le tocsin des rois* is one of the oldest translations from French into Romanian. This research presents the morpho-syntactic and lexical features of the text, discusses the methodological difficulties raised by Dimitriu's translation techniques, and sheds light onto an unknown part of the history of the influence of the French literature onto the Romanian one.